

УДК 358

ЫБЫРАЙ АЛТЫНСАРИН АҒАРТУШЫ-ПЕДАГОГ

*Өміржанова А.,
3 курс студенті,
Өтегенова Б.М.,
пед.ғыл.кандидаты, доцент ҚМПИ*

Аннотация

Бұл мақалада авторлары Ыбырай Алтынсариннің ағартушылық педагогикалық қызметін, оның ұлттық тарихында қалдырға мұрасын зерттеп қазіргі заман талабына сәйкемтігін сипаттауға тырыған.

Аннотация

В статье раскрываются основные идеи просветительской деятельности Ыбрая Алтынсарина, система школ и его учебно-методические труды. Материалы статьи будут востребованы студентами педагогических специальностей.

Abstract

The article describes the main ideas of educational activity of Ybray Altynsarin, system of schools and his educational and methodical works reveal. Materials of article will be demanded by students of pedagogical specialties.

Түйінді сөздер: *Ыбырай Алтынсарин, ағартушылық қызмет, оқу әдістемелік еңбектер, Ыбырай Алтынсарин мектебінің жүйесі.*

Ключевые слова: *Ыбырай Алтынсарин, просветительская деятельность, учебно методические труды, система школ Ыбрая Алтынсарина.*

Keywords: *Ybray Altynsarin, educational activity, educational and methodical works, Ybray Altynsarin system of schools.*

Еліміздің білім беру саласы- бүгінгі күні қанатын кеңге, тамырын тереңге жайып келе жатқан ерекше сала. Себебі, Мына дамыған заманда әрбір азаматтың бойында бәсекеге қабілетті жаңашылдық бар. Әр күн сайын бірнеше жаңалықтың тұсауы кесіліп жатады. Әри не, мұның барлығы сонау тарихқа көз жүгіртер болсақ, ел болашағы үшін шырылдап «Кел, балалар, оқылық!»-деп қазақты оқу, білімге шақырған Ыбырай Алтынсарин, тұңғыш рет қазақ әліпбиін дүниеге әкелген Ахмет Байтұрсынұлының, маса болып ызындап, «Оян, қазақ!»-деп ұрандатқан Міржақып Дулатовтардың салған ізі.

Соның ішінде алғаш рет қазақ жерінде, қазақ балалары үшін қоңырау үнін естірткен, қазақ халқы мәдениетінің тарихынан көрнекті орын алатын қайраткерлерінің бірі, халқымыздың мақтанышы, демократиялық бағыттағы ағартушы, тұңғыш педагог, ақын-жазушы Ыбырай Алтынсарин. Ол орыс хақының кең арналы білім бұлағынан сусындады. Өзінің алған білімін туған халқына тарту етіп, қазақ елі үшін оқу-ағарту саласында игі еңбек сіңірді.

Бүгінгі білім беруді реформалау, ізгілендіру, ұлттық ұстанымдарды жүзеге асыру мақсаттарын - ұлы ұстаз Ыбырай Алтынсариннің ағартушылық – педагогикалық мұрасынан көре аламыз.

Білім сапасы мұғалімге байланысты. Оқыту мен тәрбиелеуде басты күш – ұстаз тұлғасы. Ыбырай айтқандай «Халық мектептері үшін мұғалім бәрінен де қымбат болып табылады. Олармен ешбір керемет педагогикалық басшылық та, мұқият инспекторлық бақылау да тене-се алмайды». Ыбырай Алтынсарин өзінің ардақты борышын – халқының көзін ашу, қазақ балаларына өнер-білім беру - деп түсінген. Осы жолда 30 жылдай аянбай ағартушылық еңбек еткен.

Ұлы ұстаз өз еңбектерінде мұғалім өз шәкірттерін сүйе білуі, олардың ата-аналарын құрметтеу, тәрбиелі болуы туралы құнды пікірлер айтқан.

Ыбырай Алтынсариннің ағартушы-педагог ретіндегі негізгі ұстанымы – ізгілік пен адамгершілік, гуманистік юзқарас, балаға жылы жүрекпен қарау, мұғалім мен оқушының өзара түсінікті қатынаста болуы принциптері.

XXI ғасырдағы білім беру жүйесінің стратегиялық дамуында Ыбырай Алтынсариннің идеялары құнды орын алады.

Ыбырай Алтынсарин қазіргі Қостанай облысының бұрынғы Обаған (қазіргі Затобол) ауданында 1841 жылы 20 қазанда дүниеге келді. Ыбырай жастайынан әкесінен айрылып, атасы Балжожа бидің қолында өсіп, тәрбие алады. Ол Орынбор қаласындағы жеті жылдық мектепте оқып, оны үздік аяқтайды. Білімге құштар жас сәбиді атасы бұл мектепке күні бұрын жаздырып қойған. Ондағы ойы немересінің бала оқытып, педагог болуы емес, әкімшілік орындарда жұмыс істеп, шенеунік, орысша оқыған "төре" болып шығуы, ата-анасын асырауы еді. Алайда зейінді, теріс ойлы, дарынды Ыбырай ағарту жұмысын таңдады. Бірақ оның ағарту саласында істесем деген мақсаты бірден орындалмады. Өйткені, ол кезде қазақ дала-сында ашылған, даяр тұрған мектеп әлі жоқ та еді. Ыбырай амалсыздан Орынбордағы облыстық басқару мекемесіне тілмаштық қызметке қалдырылды. Бірақ оны чиновниктік жұмыс қанағаттандырмады, арманы- бар күшін алдағы күнде өз халқының ағарту ісіне жұмсау еді. Шекара комиссиясында тілмаш болып қызмет атқара жүріп, қазақ арасында мектеп ашу жолында көп еңбек сіңірді. Ол бұл жөнінде өз алдына мақсат қойып, өз халқын үгіттеумен болды. «Мектеп-қазақтарға білім берудің басты тұтқасы... Үміт мектепте, қазақ халқының келешегі мектепке байланысты», - деп жазды ол.

Тек 1861 жылы патша әкімшілігінен Торғай мен Ырғыз қалаларында қазақ балалары үшін бастауыш мектептер ашуға рұқсат алғанда, ұлы ағартушының қуанышында шек болмады. Алайда жергілікті әкімшілік пен патша үкіметінің оқу-ағарту министрлігі мектептерді ашуға ешқандай материалдық көмек көрсетпеді. Ыбырайға халық көмегіне сенуге тура келді. Даланы дамылсыз аралап, ауыл басшыларымен үздіксіз кеңесе жүріп, Алтын сарин ақыры өз мақсатының алғашқы ұшқынын 1864 жылы көрді. Бұл жылы Торғайда қабылданған 14 қазақ баласына арнап, шағын интернаты бар бастауыш мектеп ашылды. "Осы жылы қаңтардың 8-і күні көптен күткен ісім орнына келіп, мектеп ашылды. Оған 14 қазақ баласы кірді. Бәрі де жақсы, есті балалар. Мен балаларды оқытуға қойға шапқан аш қасқырд ай қызу кірістім", - деп жазады, ол белгілі шығыстанушы, профессор Н.И. Ильминскийге жолдаған хатында.

Оның ағартушылық, педагогтік көзқарасы негізінен, орыс педагогтарының ықпалымен қалыптасты және қазақ халқының ұлттық тәрбиесінің негізіне сүйеніп жүргізді. Халық педагогикасының адамгершілікті, үлкенді сыйлауды, өнерге үйретуді уағыздаған негізгі қағидаларын жақсы біліп, оны басқа халықтардың ой-пікірімен толықтырып дамытты. Ол елін надандыққа қамап отырған феодалдық-патриархалдық, рушылдық қоғамның кертартпа жақтарымен отаршылдық саясатты сынай отырып, туған халқының келешегіне зор сеніммен қарады. 1879 жылы Ыбырай Торғай облысы мектептерінің инспекторы қызметіне тағайындалады. Бұл оның ағартушылық қызметінің кең өріс алуына жол ашады. Ол еуропалық үлгідегі мектептер ашу ісімен шұғылданады. 1879-1883 жылдар аралығында Торғай облысының төрт уезінде (Торғай, Ырғыз, Троицк, Ақтөбе) жаңа мектептер ашады. 1883 жылы Торғай қаласында қолөнер мектебі ашылды. Ол қазақ даласындағы техникалық білім беретін тұңғыш оқу орны болды. Ыбырай қазақ қыздарын оқыту ісіне ерекше көңіл бөледі. Бұған ескішіл әдет-салттарға қарсы күрестің бір жолы есебінде қарайды. 1887 жылы Ырғызда қыздар мектебін ұйымдастыруы – оның ағартушылық аса зор еңбегі. Қазақ даласында мектептер санының артуына байланысты Ыбырай мұғалімдер даярлайтын мектеп ашуды қолға алды. 1881 жылы Омбы қаласында тұңғыш мұғалімдер мектебі ашылды. Алтынсарин мектептер ашу ісімен ғана шектеліп қалмады. Ол сол мектептердегі тәлім-тәрбие, оқу жұмысына

айрықша мән берді. Оқу-тәрбие ісін жаңа бағытта ұйымдастырды. Бұл ретте ол мұғалімнің атқаратын рөлін жоғары бағалады. "Халық мектептері үшін ең керектісі – мұғалім, – деп жазды ол. Тамаша жақсы педагогика құралдары да, ең жақсы үкімет бұйрықтары да, әбден мұқият түрде жүргізілетін инспектор бақылауы да мұғалімге тең келе алмайды".

Ыбырай Алтынсарин қазақ шәкірттерінің таным түсінігіне лайықты оқу-әдістемелік құралдар жазу мәселесімен де шұғылданды.

Ол орыс-қазақ училищелерінде К.Д. Ушинскийдің «Балалар дүниесі», Л.Н. Толстойдың «Әліппе және оқу кітабын», Б.В. Бунаковтың «Әліппе мен оқу құралын», Тихомировтың «Грамматиканың элементарлық курсы» оқу құралы ретінде ұсына отырып, кейін солардың үлгісімен өзі де «Қазақ хрестоматиясы», «Қазақтарға орыс тілін үйретудің бастауыш құралы» атты екі оқу құралын бастырып шығарды. Хрестоматияға Ыбырай, біріншіден, қазақ халқының Қара батыр, Байұлы, Жиренше шешен, Тазша бала туралы ертегіні, аңыз-әңгімелерін енгізсе, екіншіден, өзінің «Бай баласы мен жарлы баласы», «Таза бұлақ», «Жеміс ағаштары», «Аурудан аяған күштірек», «Әке мен бала» және т.б. ғибратқа, өсиетке құрылған дидактикалық әңгімелерін, үшіншіден «Талаптың пайдасы», «Бір уыс мақта», «Силинші ханым», «Алтын шекілдеуік», «Жаман жолдас», «Зергерлік», «Мейірімді бала», т.б. орыс, батыс классиктерінің тәлімдік мәні зор әңгімелерін аударып енгізді.

Ол өзінің хрестоматияға енгізген әдеби шығармаларының бәрін негізгі педагогтік ісімен тығыз байланыстыра білді. Ал оның ақындығы мен жазушылығы оның мақсатына, сол ағартушылық-педагогтік істеріне баынған. Яғни хрестоматияға енгізген шығармаларды іріктеуде, біріншіден, әр халықтың тұрмыс-тіршілігі мен салт-дәстүрлерінен хабардар ету принципін көздесе, екіншіден, оқушыларды адалдыққа, қайырымдылыққа, еңбекке, ұқыптылыққа, тақырлыққа тәрбиелеу, адамгершілік жақсы қасиеттерді олардың бойына дарыту көзделді. Үшіншіден, жастардың, әсіресе бастауыш сынып оқушыларының түсінігіне жеңіл, тілі жатық әңгімелерді беруге тырысты.

Ы. Алтынсарин қазақ халқының өзіне тән ұлттық тәлім-тәрбие үрдістерін ағарту ісімен ұштастыра отырып, бүгінгі педагогика саласындағы бірнеше бағыттардың негізін салды. Халықтың ұлттық тәлім-тәрбиесі негізінде ол Қазақстандағы мектептердегі оқыту ісінің әдістемесінің іргетасын қалады. Ол Қазақстандағы мектептердегі оқыту ісінің жүйелік әдістемесін білім талабына сай дұрыс жолға қойды. Оған мысал, өзі бірінші ашқан жаңа әдісі орыс-қазақ мектебіндегі негізгі жаңашыл идеясы- ондағы оқу үрдісін ана тіліне негіздей отырып, орыс ісін ұйымдастырудағы жаңашыл идеясы- оқулықтар мен оқу құралдарын орыс графикасына сүйене отырып, жаңа алфавит негізінде дайындау еді. Ы.Алтынсариннің бұл игілікті әрекеті-ағарту саласындағы ұлттық тәлім-тәрбие мен білім мазмұнын сақтай отырып, күнделікті оқыту ісіне жүйелі түрде енгізу еді. Ал бүгінгі таңда Ы.Алтынсаринді мектеп тарихындағы білім беру ісінде жаңа алфавитті алғаш пайдаланушы деп тануымыз оның батыл түрде жасаған жанкешті еңбегінің тек беташары деп айта аламыз.

Ыбырай- қазақтың тұңғыш ағартушы-ұстазы, халқымызды сауаттандыру жолында ең алғаш ана тілінде мектеп ашқан, ұстаздардың ұстазы. Ыбырай- қазақ балалар әдебиетінің атасы. Ол халқымыздың жарқын болашағына сенім артты, қазақ жастарының келешегінен зор үміт күтті. Бүгінгі күні ұстаз арманы орындалды десе болған.

Ұлы кемеңгер педагогтың ойлары мен аталы сөздерінің айтылғанына ғасыр өтіп кетсе де жаңа ғасырымыз білімді де, білікті жастарды қалап отырған шақта Ыбырай тәлімінің күннен-күнге арта, мәртебесі биіктей түседі. Ағартушы мұрасының құндылықтарын әр туындысының соңында педагогикалық пайымдау түрінде беріліп отырады. Біздің мақсат ұлы ұстаздың ой-пікірін түсіндіріп қою емес, оны өнегелі тұлға тәрбиелеу ісінде әрекет арқылы өмірмен байланыста пайдалану, оқыту үрдісінде басшылыққа алу. «Оқытушыларды бағалағанда, – деп жазды Ы. Алтынсарин, олардың іске қатысы жоқ сөздеріне қарап емес, олардың егістерінің бетіне шыққан жемістеріне, яғни оқушыларына қарай бағалау қажет» [2].

«Тәрбие-тал бесіктен», «Ел болам десен бесіңді түзе» бұл даналық сөздер бекерге айтылмаса керек. Ыбырайдың еңбектері тек білім, ғылым жайында емес, жоғарыдағы мақалдарда берілгендей тәрбиелік мәні зор, адамгершілік, ізгілік, еңбек, ар-намыс, патирот болып қалыптасуға үлкен септігін тигізеді. Сондықтан, кеше, бүгін, ертең болсын оның қалдырған мұрасы өшпек емес. Оның қалдырған қазақ мектебі, оның қалдырған қазақ хрестоматиясы, оның шығармалары, кітаптары өшкен жоқ. Керісінше, заманмен бірге жасап, бірге жаңарып, бірге жасарды. Оның көрінісі, Ы. Алтынсарин есімі қазақ мектептеріне, оның ішінде дарынды балалардың интернаттарына берілді. Ы. Алтынсарин атындағы медальдармен үздік оқытушылар, оқытушылар марапатталады. Ы. Алтынсарин мұрасын жаңғырту мақсатында білім сайыстары өткізіледі; Ы. Алтынсарин атында көше, мұражайлар бар. Үздік студенттерге Ы. Алтынсарин атындағы шәкіртақы беріледі және т.б.

Сонымен, Ы. Алтынсариннің ағартушылық –педагогикалық идеяларын жүйелеуде мынадай белгілерін түйіндеуге болады: Ағартушылық – педагогикалық идеялары:

- мектеп жүйесін құрастыру;
- гуманистік көзқарасы;
- қазақ балаларын сауаттандыру;
- ана тілінде оқыту;
- білімді саналықпен игеру;
- дидактиканың ғылымилық принципіне сүйену;
- халықтық педагогикаға сүйену;
- орыстандыру саясатына қарсы күресу;
- дінді оқуға өзгеше көзқарас.

Ы. Алтынсариннің білім беру үрдісіндегі ағартушылық идеялары:

- ана тілін үйрету;
- орыс тілін үйрету;
- математика;
- жаратылыстану;
- тарих және жағрапия;
- еңбек сабақтары.

Ыбырай Алтынсарин мектептің мақсаттары мен міндеттерін былай көрсетті:

• діннің ешқандай ықпалында болмай, жаңа өмір үшін күресетін жаңа адамдарды тәрбиелеу керек;

• қазақ халқы арасында жаңаша мәдениетте өмір сүрудің жаңа әдет-ғұрып, тәртіп, тазалық, қолөнер мен өнердің үлгісі болуы қажет;

• жемісті де нәтижелі болуы мұғалімге, тәрбиешіге байланысты.

Ы. Алтынсарин оқыту үрдісін ұйымдастыруды дұрыс түсінді:

1. Мұғалімдер рөлінің балалар үшін маңыздылығы ;
2. Оқу материалдық базаның саналы түрде игеруі;
3. Оқулықтарды қазақ мектептеріне пайдалану үшін мектептеріне пайдалану үшін жоралдығы жағынан ұқыпты тексеріп отырудың қажеттілігі.

Қорыта келе қараңғыда қарманған халқын жарыққа жетелеген, қазақтың санасын жайлаған дерттің емін тап басып, көре білген Ыбырай ұстаз қазақ қоғамына жаңалықтың дәнін себуші қарлығаш.

Әдебиет тізімі

1. Алтынсарин Ы. Таңд. шығарм. жинақы. – Алматы, 1955. – 118 б.
2. Қазақтың тәлімдік ой-пікір антологиясы. / Құр. Қалиев С. – А., 1994. – 122-129 б.
3. Жарықбаев Қ., Қалиев С. Қазақтың тәлім-тәрбиесі. – А., 1995.